

Bajagić Veronika

ÁLTALÁNOS ELMÉLETI BEVEZETŐ A SZABAD IDŐ TANULMÁNYOZÁSÁHOZ MARX MŰVEIBEN

---

1. Az ember és a szabadság

A szabad idő kérdése, úgy tűnik, annyira világos, egyszerű és ismert, hogy problematikus jegyeit gyakran észre sem vesszük. Az individuális, józan gondolkodás az időt a személyes tapasztalat, a tradíció és szokások alapján *szabad időre* és *nem szabad időre*, azaz munkaidőre osztja. A munkaidő ugyanis, tekintet nélkül a munka könnyűségére, nehézségére, hosszúságára stb., az az idő, amikor nem lehetünk szabadok, mert kényszerhatás alatt állunk, és emiatt a munkaidőn kívüli időnek jut az a szerep, hogy az ember számára lehetővé tegye, hogy ura legyen testének és lelkének.

Az ember idejének hasonló módon történő felosztása jelen van számos polgári teoretikus munkáiban, és ez teszi szükségessé, hogy a „szabad” idő fogalmát, mint a boldogság és szabadság régióját általános filozófiai szempontból is értékeljük. Az értékelés kiindulópontjául a szabadságnak a marxizmus klasszikusai által meghatározott fogalmát vesszük. A szabad idő kérdésének ilyen módon történő eldöntését egyebek között az is szükségessé teszi, hogy az elkövetkezőkben ismertetett elméleti koncepciókat bírálón vizsgálhassuk és elkerüljük a szabadság mindennapi fogalmának túlértékelését.

A marxista világnézet az emberre alapoz, mint egyetlen lényre, amely tudatos, szabad és sokoldalú öntevékenysége révén emberivé formálja a természetet, a természetből megalkotja saját természetét, történelmi ambientusát, s ugyanakkor a természetet is tárgyiasítja az emberben, az ember természetiesül, gazdagítja ismereteit és erőit.¹ Ilyen megfogalmazásban a tudat és a szabadság az a két emberi tulajdonság, ami folytán az ember leginkább különbözik az állatoktól.²

Az emberi tevékenységben a szabadság azért lehetséges, mert a tudaton alapszik. Bár a tudat önmagában még nem szabadság, de elengedhetetlen előfeltétele a szabadság létrejöttének. Mielőtt az ember mint tudatos lény megjelent volna, a világban, a vak természeti szükségszerűség ural-

kodott, kizárólag objektív okok hatottak. Az ember tudatos tevékenysége, valamint a tudat hatására — amely akárcsak az ember, a tevékenység révén alakult ki —, ez a vak szükségszerűség tudatos szükségszerűséggé fejlődik.³

A tudatról és a szabadságról marxi értelemben csak akkor beszélhetünk, ha figyelembe vesszük a tudat, a szabadság, a történelem antropológiai jellegét. Mivel Marx meghatározása szerint az ember társadalmi lény⁴, ezért a tudat, a szabadság és a történelem is társadalmi termékek, más szóval egyedül és csak az emberi közösségben valósulhatnak meg.

Az emberek, különösen pedig a tőkés rendszerben élők tényleges társadalmi életét elemezve Marx arra a következtetésre jutott, hogy nem létezik „szabadság általában”, „tisztá szabadság” vagy „általános szabadság” a társadalom minden tagjára egyenlően elosztva. A szabadság csak mint az egyes korszakok és rendszerek gazdasági, társadalmi és politikai élete közötti reális forma és valós viszony létezik. Másfelől az emberi társadalom és az ember eddigi reális társadalmi-történelmi fejlődésének folyamata nem más, mint hazug és nem-szabad közösség, ahol a munkamegosztás, az osztályellentétek, az egyén és a közösség közötti ellentétek uralkodnak, emiatt pedig nincs személyi szabadság az individuum számára, tényleges, igazi szabadság pedig senki számára sincs. Szilárdan állva a forradalmi praxis talaján Marx megállapította, hogy a társadalom fejlődésével terjedt a szabadság is és pedig nemcsak az uralkodó osztály szabadsága, hanem az emberi társadalom minden tagjának szabadsága. A társadalmi-történelmi fejlődés abba a szakaszba lépett, amikor meg kell valósulnia a ténylegesen szabad emberi közösségnek és általa — mert csak általa valósulhat meg — az egyén individuális szabadságának.⁵

Engels szerint „nem a természeti törvényektől való állandó függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket. Az akarat szabadsága ezért nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk. Ez éppúgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra, amelyek magának az embernek a testi és szellemi létezését szabályozzák — folytatja Engels és hozzáfűzi. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésére alapozott uralomban áll önmagunk és a külső természet felett . . .”⁶

Mivel az ember társadalmi lény, így az emberi tevékenységnek és tudatnak kezdetől fogva társadalmi jellege van, nem különben az emberi szabadságnak is, amely alapjában társadalmi termék. Az emberek mindig is társadalmi tevékenységük révén valósították meg szabadságukat. Az egyéni szabadságot pedig csak úgy mérhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy egy adott emberi közösségben milyen fejlődési formát és fokot ért el a társadalmi szabadság.⁷

Minden emberi tevékenységet a reális tényezők és körülmények sokasága feltételezi és befolyásolja, ezért az emberi szabadság szükségsze-

rően azoknak az embereknek a helyzetétől, körülményeitől függ, akik a tevékenységet végzik. A tényleges és konkrét szabadságot úgy kell fel-fogni tehát, mint az ember reális lehetőségét, hogy megvalósítsa szükségleteit és emberi kvalitásait.

Marx érdeme, hogy ellentétben az utópista szocialistákkal először mutatott rá és emelte ki az objektív tényezők szerepét az emberi társadalom történelmi fejlődésében.⁸

Ilyen értelemben minden korszak az emberi szabadság egy bizonyos határáig jut el. A termelőerők állandó tökéletesítésével, illetve tökéletesedése miatt a tényleges, reális szabadság nem más, mint az általános előrehaladás mértéke.⁹

Anélkül, hogy kétségbe vonnánk azt a hatalmas fejlődést, amit a burzsoázia elért az új tőkés társadalmi rendszert építve, amelyben lényegesen nagyobb lett az emberi, a gazdasági, a politikai-jogi és kulturális szabadság, a tőkés történelmi múlt és a mai világ számtalan ténye arról tanúskodik, hogy lényegében a tőkés szabadság is az uralkodó osztály és az uralkodó tőkés nemzetek szabadsága. Az osztályharc és osztályellentétek társadalmában a szabadságról alkotott alapigazság az, hogy: egyesek szabadsága szükségszerűen mások elnyomását vonja maga után, vagyis a szabadság fogalma magában foglalja a feltételezést, hogy létezik elnyomás is.¹⁰

Tovább fejlesztve a kommunizmus teóriáját *A német ideológiában* Marx rámutat, hogy a magántulajdonon és munkamegosztáson alapuló közösség csak látszólagos emberi közösség¹¹, amelyben nem valósulhat meg igazi emberi szabadság. Abban a közösségben, ahol a munkamegosztás, az osztályellentétek, az egyén és a közösség közötti ellentétek dominálnak, nincs minden individuum számára személyi szabadság, igazi szabadság pedig senki számára sincs.

Következésképpen kitarva a forradalmi kommunizmus eszméi mellett, az igazi szabadság megvalósításának lehetőségét Marx csakis az emberi tevékenységben látta, amely révén a kommunista társadalomban az ember úrrá lesz a tényleges társadalmi erőkn. Ez a tevékenység természetesen nem egyéni emberi tevékenység, mint ahogy az egyed szabadságáról sem beszélhetünk függetlenül a társadalomtól. Az egyetlen tevékenység, amely képes megszüntetni a munkamegosztást, a magántulajdont, a társadalom osztályokra és államra történő felosztását, nem más, mint a proletariátus társadalmi tevékenységének ereje, amelynek végső forradalmi célja valamennyi társadalmi osztály megszüntetése.¹²

2. Az ember és az idő

Az a tény, hogy az ember mindennemű tevékenysége és bekapcsolódása a természeti és a társadalmi valóságba az emberiség történelmének társadalmi folyamatában történik, azt jelenti egyben, hogy (az) időben játszódik (le), s ennél fogva minden emberi közösség és minden egyén tevé-

kenysége konkrét, meghatározott természeti, fizikai-földrajzi, időjárásai és társadalmi gazdasági feltételek közepette, meghatározott korszak, társadalmi berendezés, sajátos társadalmi és személyi körülmények közepette történik. Az idő mindig az emberek konkrét kategóriájának, szociális közösségének ideje, akik meghatározott történelmi korszakban, konkrét társadalmi-gazdasági feltételek mellett élnek és akik célszerűen osztják be idejüket annak érdekében, hogy „össz szükségleteiknek megfelelő termelést érjenek el”.

Műveiben Marx nagy teret szentel az élet-idő különböző megnyilvánulási formáinak. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban* bár teóriájában még a filozófiai hangsúly dominál, elemzéseivel rámutat az idővel történő tervszerű gazdálkodás és elosztás jelentőségére, de felfedi közben az emberi tevékenység hierarchikus jellegét is.¹³

Társadalmi szempontból szemlélve az a munka, amely a társadalom egzisztenciájának biztosításához szükséges, társadalmilag szükséges munka, az idő pedig, mint ennek a munkának mértéke, a munkaidő. Az időnek ez a szegmentuma mindig, még a kommunizmusban is szükségszerű, ámbar az emberiség fejlődésének fokától függően hosszúsága különböző. Valamikor az egzisztencia megteremtéséhez szükséges idő az ember teljes idejét abszorbeálta, azonban egyfelől a műszaki fejlődés, másfelől az osztályviszonyok fejlődése révén (ami a tőkés rendszerben a tőkés termelési mód által jut leginkább kifejezésre) fokozatosan csökken az egzisztencia megteremtéséhez szükséges idő. Ilyen körülmények között jelentkezik először a szabad idő iránti igény, amely most már nem a munkavégzés igényelte fizikai erő felújításához kell, hanem a személyiség önfejlesztéséhez.

Amiről az alábbiakban szó lesz, azt Marx *A tőke* III. kötetében fogalmazta meg¹⁴, amikor a szabadság birodalmáról beszélt, valamint az emberi nem felszabadításának tendenciáiról. Vitathatatlan, hogy a szabad idő minden meghatározásának figyelembe kell vennie az ember lehetőségének fokát, hogy mint teljes és szabad személy önállóan és tudatosan határozhatja-e meg tulajdon egzisztenciáját, önmaga és a világ iránti viszonyát. Ilyen értelemben mind az az idő, amellyel az ember rendelkezik, lehet szabad idő (is). Mert, habár a szabadság birodalma az anyagi termelés túloldalán van, ott, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, Marx szabad időről alkotott felfogása nem korlátozódik csupán arra az időre, amit az ember az anyagi termelésen kívül tölt. Ellenkezőleg a munkafolyamatában is éppúgy, mint azon kívül az ember lehet szabad, mint ahogy mindkét esetben szabadságában korlátozott is lehet. Lényeges itt megkülönböztetni a munka külső célszerűségét — amely a természeti szükségszerűségből ered és minden társadalmi alakzatban, minden lehetséges termelési módozatban jelen van —, és a társadalmi kényszert, amely a társadalmi termelés meghatározott szervezési formáiban az embert egyszerű termelőeszközzé degradálja, megfosztva attól a lehetőségtől, hogy az élet gyakorlatát alkotó önmegvalósulássá és tevékenységgé formálja. A természeti szükségsze-

rűség miatt, amely független a munka társadalmi megnyilvánulási formáitól, az anyagi termelés mindig is a szükségszerűség birodalma marad.¹⁵

Az ember lényegiségének dialektikus felfogása mutatja, hogy az emberi tevékenység egyetlen mozzanata sem lehet jelentéktelen össztevékenységére nézve. Természetes tehát, hogy Marxnál a munkaidő és a szabad idő egységes egészet alkot, minél fogva ok és okozati összefüggésben vizsgáljuk őket. A szabadság igazi birodalma csak akkor virágozhat fel, ha olyan viszony jön létre, amelyben a munkaidő az ok, a szabad idő pedig az okozat (következmény). Ebből következik, hogy a munkaidő jellege (tartama, racionális kihasználása, az erőfeszítés intenzitása és a fáradtság foka) meghatározza a szabad idő terjedelmét, jellegét és struktúráját. Másfelől viszont, ahogy az okozat hat a kiváltó okra, úgy a szabad idő is befolyásolja a munkaidő hosszúságát, ritmusát, intenzitását és termelékenységét.

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban, mint maga Marx mondja, tizenöt évig tartó munka és kutatás eredményeként először foglalt tudományosan is állást a társadalmi viszonyokkal kapcsolatban. Ebben a kéziratában fejt ki nézetét a termelőerők fejlődési irányának várható alakulásáról az iparosodás következtében.¹⁶ Felállítja tézisét, miszerint a gazdagság mércéje a jövőben nem a munkaidő lesz, ellenkezőleg a szabad idő.¹⁷

A szabad idő az individuuum teljes kibontakozásának ideje. Ez a tézis első pillanatra ellentétben van *A gothai program kritikájában* adott elmélettel, miszerint „a munka az első számú életszükséglet”. A munkaidő és a szabad idő viszonyulásáról alkotott marxi gondolat megértésének kulcsát már *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban* megtalálhatjuk, tehát még *A tőke* megjelenése előtt.

3. Szabad idő

Az emberi aktivitás két szóban forgó szférájára¹⁸ is a dialektikus kapcsolat és kölcsönös függőség elvét alkalmazva elmondhatjuk, hogy a szabad idő a munkamódszer radikális megváltoztatásának ideje. Ha a szabad idő az az idő, amelyben az egyén teljességgel kifejlesztheti termelőerejét, tehát a társadalom termelőerejét is, akkor nyilvánvaló, hogy éppen a szabad idő adja azokat az erőket, amelyek a modern termelés előfeltételei.

Marx elemzése közvetlenül mutat rá a szabad idő tartalmára is, ami semmiképp sem absztrakt kategória és nem egyezik a „time killing” (valamivel agyonütni az időt) fogalmával sem, amivel az angolok jelölték nagyon precízen a szabad idő szegmentumának tartalmát.

Itt nagyon lényeges, hogy a marxista értelemben vett szabad idő csak olyan termelési viszonyok közepette valósulhat meg, amelyek mentesek a munka és a tőke közötti antagonizmustól. Csak az ilyen termelési vi-

szonyok teszik lehetővé, hogy a közvetlen résztvevők alkotó módon kapcsolódjanak be a termelési folyamatba. Ily módon a társadalmi termelőerők olyan gyorsan fejlődnek, hogy bár a termelési szint mindenki gazdagságát szavatolja, mégis mindenkinek több szabad ideje lesz.

A szabad idő kérdésének Marx, mint már említettük, későbbi munkáiban is nagy figyelmet szentelt. Számos marxológus a tőkés rend védelmében és a „poszt-indusztriális” társadalom népszerűsítése érdekében magát Marx kritikusanak nevezte¹⁹, de meg sem kísérelte megkérdőjelezni Marxnak a szabad idővel kapcsolatos álláspontjait. Ehelyett az adott társadalmi szituációban a termelési folyamat és a szabad idő egységét szeretnék kérdésessé tenni, és úgy tüntetik fel, mintha Marx elállt volna a termelési folyamat megreformálásának követelésétől, miután belátta, hogy az ipari fejlődés sem teszi lehetővé a munkától való elidegenülés megszüntetését. Azonban Marx polgári kritikusaival állításaival ellentétes következtetés vonható le A tőke III. kötetének már idézett részéből, vagy Marx *Értéktöbbletelméletek* című művéből. Életének utolsó szakaszában Marx kitartóan követelte a termelési folyamat reformját — ez a követelése képezi szocialista programjának központi részét, gerincét.²⁰

Marx valamennyi idézett gondolatát, figyelembe véve az időnek szabad és nem-szabad, illetve munkaidőre történő felosztását mégsem fogadhatjuk el teljes egészében helyesnek. Inkább abban a véleményben osztozunk, amely joggal emeli ki, hogy az idő, amit az ember nem a munkahelyén tölt el, nem egyenlíthető ki a szabad idővel. Véleményünk szerint alapproblémánkat: a szabadság és idő kérdését akkor oldhatjuk meg, ha figyelembe vesszük Marx álláspontját a szabadság és a történelem antropológiai jellegéről. Ha abból a marxi tételtől indulunk ki, hogy minden emberi a történelemben valósul meg, s hogy a szabadság is történelmi fejlődés eredménye, akkor egyértelműen arra a következtetésre jutunk, hogy a szabadság szükségszerűen beépül az anyagi termelésbe. Más szóval, a „szabadság igazi birodalma” csak a „szükségszerűségnek birodalmán alapulva virágozhat”, vagyis a „szabadság igazi birodalma” nem az anyagi termeléstől függetlenül valósul meg. Marx szerint a munkafolyamat lényegileg szabad tevékenység, és pedig annyira szabad, amennyire az ember saját munkájával kifejleszti tulajdon képességeit és olyannyira, amennyire ezt számára lehetővé teszik tulajdon termelési viszonyai. Érthető tehát, hogy a „szükségszerűségek birodalmában” a szabadság a termelési viszonyok megváltoztatását jelenti. A termelési viszonyok megváltoztatása mint történelmi folyamat — marxi értelmezés szerint — egyfelől a kapitalista termelési viszonyok megszüntetését, másrészt azok olyan szintre emelését jelenti, amely az ember természetének és sokoldalúságának igazán megfelel. Ez teszi igazolttá azt a kitétel, hogy a „felszabadult időt”, mint a nem munkában töltött időt, még ezután kell szabaddá tenni.²¹ A munkaidő csökkentésének igénye akkor született meg, amikor a kapitalista termelés feltételei közepette kiegyenlítő-dött a munkaidő és a munkás „élet-ideje”. A csökkentési igény természe-

tesen a termelésre és termelési viszonyokra fordított időre vonatkozik. Marxnál azonban ennek értelme és lényege az új termelési viszonyok bevezetésével valósul meg igazán. Akkor ugyanis a munkaidő azt a teret jelöli, amelyben az anyagi termelés szükségszerűsége zajlik. Rövidítésével az a szabad idő lesz több, amit az individuum saját képességeinek a kifejlesztésére fordíthat.

Fordította *Hornok Ferenc*

Jegyzetek

- ¹ „... a szocialista ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése... Amennyiben az ember és a természet lényegszerűsége, amennyiben az ember az ember számára mint a természet létezése és a természet az ember számára mint az ember létezése gyakorlativá, érzékvé, szemlélhetővé lett, az egy idegen lényeket, a természetet és az ember feletti lényeket illető kérdés... gyakorlatilag lehetetlenné vált.”
Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 77. o.
- ² „Az ember magát az élettevékenységét akarata és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg közvetlenül az embert az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy a számára a saját élte, mert nembeli lény. Tevékenysége csak azért szabad tevékenység.”
Marx Károly: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Marx—Engels Válogatott Művei I. Kossuth Könyvkiadó, 1977. Budapest, 24. o.
- ³ „Marx számára a természeti történet mincig szükségzerű történet, mert a történések és jelenségek belső lényegéből fakad.” B. Šešić: Nužnost i sloboda (Szükségyszerűség és szabadság), Kultura, Belgrád, 1963. 49. o.
- ⁴ „Az egyén maga a társadalmi lény. Életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy közösségi, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — ezért maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása.”
K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Kiadó Budapest, 1962, 70—71. o.
- ⁵ Marx—Engels A német ideológiában ír erről.
- ⁶ F. Engels: Anti Dühring. Marx—Engels Válogatott Művei III. kötet, Kossuth Kiadó Budapest, 1977., 274. o.
- ⁷ „A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket, ha megértettük működésüket, irányukat, hatásukat, már csak rólünk függ, hogy akaratumknak mindinkább alá vessük őket és segítségükkel céljainkat elérjük.”

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.

Marx—Engels Válogatott Művei, III. kötet, 407. o.

- ⁸ „A társadalmi viszonyok, melyek között az egyének termelnek, a társadalmi termelési viszonyok tehát változnak, átalakulnak az anyagi termelési eszközöknek, a termelőerőknek változásával és fejlődésével. A termelési viszonyok összességükben alkotják azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak nevezünk, mégpedig meghatározott fejlődési fokon álló társadalmat, sajátságos, megkülönböztető jellegű társadalmat alkotnak. Marx: Bér munka és tőke. Marx—Engels Válogatott Művei I. kötet, 237. o.
- ⁹ „Főlegesen hozzátennünk, hogy az emberek nem szabadon rendelkeznek termelőerőikkel — egész történelmük alapjával — mert minden termelőerő szerzett erő, előző tevékenység terméke. Ily módon a termelőerők az emberek gyakorlati energiájának eredményei, de magának ennek az energiának határt szabnak a körülmények, melyek között az emberek vannak, a már megszerzett termelőerők, a társadalmi forma, amely előttük már fennállott, amelyet nem ők teremtenek, amely az előző nemzedék terméke. Azzal az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak, összefüggés jön létre az emberek történetében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi viszonyaik. Marx: Levél P. V. Anyenkovhoz. Marx—Engels Válogatott Művei III. kötet, 676. o.
- ¹⁰ „Minthogy a civilizáció alapzata az, hogy az egyik osztály kizsákmányolja a másikat, egész fejlődése állandó ellentmondásban mozog. A termelés minden előrelépése egyidejűleg visszalépés az elnyomott osztály, azaz a nagy többség helyzete szempontjából. Ami jótétemény egyeseknek, az szükségszerűen csapás a többieknek, ami új felszabadulás egyik osztálynak, az új elnyomás egy másiknak. A legcsattanósabb bizonyíték erre a gépi berendezés bevezetése, melynek hatásai ma világszerte ismertek. És, ha a barbárok, mint láttuk, nemigen tehetek még különbséget jogok és kötelességek között, a civilizáció a kettő különbségét és ellentétét a leghülyébb tökfaj előtt is világossá teszi azaz, hogy jószerezvel minden jogot az egyik osztálynak juttat, viszont jószerezvel minden kötelességet a másiknak.”
Engels: A család a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Válogatott Művei III., 569—570. o.
- ¹¹ „Csak a (másokkal való) közösségben (kapja meg mindegyik) egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje; csak a közösségben válik lehetővé a személyes szabadság. A közösség eddigi pólékaiban, az államban stb. a személyes szabadság csakis az uralkodó osztály viszonyai között fejlődött egyének számára létezett és csak annyiban, amennyiben ennek az osztálynak az egyénei voltak. Az a látszólagos közösség, amellyé eddig az egyének egyesültek, mindig önállósította magát velük szemben, és minthogy egy osztálynak egy másikkal szembeni egyesülése volt, a leigázott osztály számára nemcsak teljesen illuzórikus közösséget, hanem egyúttal új béklyót is jelentett. A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik.”

Marx és Engels: A német ideológia. Marx—Engels Válogatott Művei II., 114. o.

- 12 „A burzsoázstály létének és uralmának leglényegesebb feltétele a gazdaságnak magánosok kezében való felhalmozódása, a tőke képződése és gyarapodása; a tőke feltétele a bérmunka. A bérmunka kizárólag a munkások egymás közötti konkurenciáján nyugszik. Az ipar haladása, amelynek az akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurencia okozta elszigetelődése helyébe a munkásoknak a társulás révén létrejövő forradalmi egyesülését állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elszajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját temmeli.”

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa Marx—Engels Válogatott Művei I., 147. o.

- 13 „... az embereknek ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak” meg kell élniök. Az élethez azonban mindenképp evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítására, magának az anyagi életnek a termelése, márpedig ez olyan történelmi tett, minden történelemnek olyan alapfeltétele, amelyet még ma is, mint évezredekkel ezelőtt, naponként és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson.”

Marx és Engels: A német ideológia. Marx—Engels Válogatott Művei I. 83. oldal

- 14 „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természet és szükségesség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik.”

Marx: A tőke III., 786. o. Budapest, negyedik kiadás.

- 15 „Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmisult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá veszik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az, mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre.”

Marx: A tőke. Budapest, 1967., negyedik kiadás, 786. o.

- 16 „De abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga — ezeknek erőteljes hatékonysága — megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis a tudományoknak a termelésre való alkalmazásától függ.”

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonala. II. kötet, Kossuth Kiadó Budapest, 1972., 168. o.

¹⁷ „Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette, társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappillérként jelenik meg.”
Uo. 169. o.

¹⁸ „A munkaidő megtagarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére... Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik — az magából értendődik. A munka nem válhat játékká, ahogy azt Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő — amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezett. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézbevételt követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszersmind testgyakorlás.” Uo. 175. o.

¹⁹ Lásd bővebben Dr. Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma című könyvében. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Belgrád, 1974.

²⁰ „A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentété is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog — csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”

Marx: A gothai program kritikája. Marx—Engels Válogatott Művei III., 170. oldal.

²¹ „Hogy a többlet-szabadidő végül is unalomná, vételességgé változik-e, vagy tényleges szabad idővé, mindenekelőtt attól függ, hogy az emberi munka humanizálása olyan gyors ütemben történik-e, mint amilyen gyorsan a technika fejlődik. Az sem mellékes, hogy a termelés racionális ellenőrzést és megfelelő szinten való tartását nem borítja-e fel a társadalom tagjainak telhetetlen fogyasztói igénye. A kérdés: miként lehet kihasználni a szabad időt olyan tevékenységre, amely a munkamegosztás miatt háttérbe szorult? A munka folyamatának és a (fel)szabadult időnek jól átgondolt humanizálása úgy tűnik, az egyet-

len útja és módja, hogy a (fel)szabadult idő még a szerényebb technikai és gazdasági feltételek között is ténylegesen szabad idővé váljon.”

V. Korać: Oslobodeno vreme savremenog čoveka. Odjek 14/66, 5.

Rezime

Opšti teorijski pristup proučavanju slobodnog vremena u Marksovim delima

Manksov pogled na svet oslanja se na čoveka kao jedinog bića koje u svojoj svesnoj, slobodnoj i svestranoj samodelatnosti, praksi, očovečuje prirodu, stvara iz nje svoju prirodu, svoj istorijski ambijent, a istovremeno i prirodu opredmećuje u čoveku — čovek se oprirouđuje, bogati svoje spoznaje i snage. Sjedinjavanje naturalizma i humanizma — što predstavlja osnovno obeležje Marksovog tumačenja pojma čovekovog rodnog bića, omogućuje elemenat samostvaralaštva i ideja o neograničenim potencijalima čoveka kao vrste; čovek je osnovni kreator vlastitog sveta i društva čiji je istovremeno i proizvod, jer svojom delatnošću čini i razvija proizvodne snage društva i menja postojeće odnose u društvu. Zato društvena istorija čovečanstva, po Marks-u, kroz sve bolje i bogatije podmirivanje čovekovih potreba kao jedine manifestacije najvećeg bogatstva — ljudske suštine, njegove slobodne, kreativne i svestrano razvijene ličnosti, predstavlja jedan progresivni proces oslobađanja ljudskog roda. Svaka istorijska etapa otvara nove mogućnosti oslobađanja svestranosti ljudskog bića, svestranih manifestacija i odnosa — za koje su date i određene društveno-istorijske pretpostavke. I što je čovek svesniji sebe kao glavnog i jedinog kreatora svih istorijskih odnosa i procesa, biće neumoljiviji u nastojanju da prevlada svako ono stanje koje ga ponižava, parcijalizira, zarobljuje i onemogućava puni razvoj njegovog stvaralaštva.

U shvatanju čoveka u duhu izrazitog aktivističkog antropološkog personalizma, prvenstveni značaj pridaje Marks proizvodnoj delatnosti, „obradi predmetnog sveta”, kroz koju se „priroda pojavljuje kao njegovo delo i njegova stvarnost”. Sloboda u ljudskoj delatnosti moguća je zato, pre svega, što se zasniva na svesti — na otkrivanju nužnih odnosa u prirodi i čovekovoj sposobnosti da stvarajući oruđa pomoću jednih prirodnih zakona stavlja pod svoju kontrolu druge, a s druge strane i zato što je samo čovek sposoban da proizvodi „slobodan od fizičke potrebe i istinski proizvodi tek oslobodjen od nje”.

Savremeni razvoj proizvodnih snaga ne obezbeđuje samo uslove za kvalitativnu izmenu rada, već i smanjivanje društveno-potrebno rada, pa prema tome skraćenje radnog vremena u korist slobodnog vremena. Nesumnjivo je da se na ovaj način povećava onaj prostor koji je namenjen punom razvoju fizičkih i intelektualnih sposobnosti, ali to je samo potencijal, koji se može na različite načine ispuniti. Da bismo razumeli način kako se ove mogućnosti realizuju, moramo uvek uzeti u obzir, pored razvoja proizvodnih snaga onu pozadinu koju za svakog čoveka pruža rad koji obavlja odnosno onaj društveno-ekonomski kontekst u kojoj obavlja rad, u kojoj živi.

Resummee

Allgemein-theoretischer Zutritt zum Studium der Freizeit in den Werken von Marx

Die Weltanschauung von Marx stützt sich auf den Menschen als einzigen Lebewesen, der in seiner Bewussten, freien Selbsttätigkeit in seiner Praxis, die Natur vernenschlicht; aus ihr, seine Natur bestellt, sein historisches Ambient, und gleichzeitig die Natur im Menschen versachlicht; den Menschen naturgetreu macht — und dabei sein Bewusstsein und seine Kräfte bereichert. Die Vereinigung des Naturalismus und des Humanismus — das die grundlegende Bezeichnung und Erklärung des Begriffes des menschlichen Seins von Marx ist — eröffnet das Element der Selbsterzeugung und die Idee der unbegrenzten Möglichkeiten des Menschen als Rasse — der Mensch ist der grundlegende Kreator der eigenen Welt und Gesellschaft, deren er gleichzeitig auch Produkt ist — da er durch seine Tätigkeit die Produktionskräfte der Menschheit entwickelt und die bestehenden Verhältnisse in der Gesellschaft verändert.

Die gesellschaftliche Geschichte der Menschheit bedeutet, laut Marx, durch immer bessere und reichere Zufriedenstellung der menschlichen Bedarfe, als der einzigen Manifestation des grössten Reichtums — des menschlichen Sinnes — eines progressiven Prozesses der Befreiung der menschlichen Art. Jede Etappe der Geschichte eröffnet neue Möglichkeiten der Befreiung, wie auch der allseitigkeit des menschlichen Wesens, der allseitigen Manifestation der Verhältnisse, wozu auch entsprechende, gesellschaftlich-historische Vorbedingungen gegeben werden. Und je, der Mensch begrifflich sich besser versteht, als des einzigen Erzeugers aller historischen Prozesse und Verhältnisse, desto unerbittlicher wird er, in seinem Streben um alle solche Zustände zu überwinden, die ihn demütigen, parzialisieren, fesseln und die volle Entwicklung seiner Erzeugungskraft unmöglich machen.

In der Auffassung des Menschen im Sinne des ausgesprochenen aktivistischen, anthropologischen Personalismus, gibt Marx Priorität, der produktiven Tätigkeit „der Bearbeitung der sachlichen Welt“, durch dem „die Natur als sein eigenes Erzeugnis und seine Wirklichkeit“ ist. Die Freiheit in der menschlichen Tätigkeit ist vor allem deshalb möglich, weil es auf dem Begriff über die Entdeckung der nötigen Verhältnisse in der Natur; auf der Möglichkeit des Menschen, um mit entsprechenden Werkzeugen ein Naturgesetz unter die Kontrolle des Anderen setzt, und andererseits deswegen weil nur der Mensch fähig ist, frei von physischen Nötigkeiten zu sein und richtig nur von diesen Nötigkeiten befreit erzeugen kann.

Die moderne Entwicklung der Produktionskräfte, ermöglicht nicht nur Qualitätsänderungen der Arbeit, sondern auch Kürzung der nötigen Arbeitszeit und daher Vermehrung der freien Zeit. Es ist daher sicher, dass damit die Möglichkeiten der vollen Entwicklung der physischen und intellektuellen Fähigkeiten möglich geworden sind, aber das ist nur potentiell, das verschiedentlich ausgefüllt werden kann. Um die Art und Weise verstehen zu können, wie sich die Möglichkeiten realisieren können, muss man, neben den Produktivkräften, auch den Hintergrund untersuchen, den die Arbeit für jeden Menschen gibt, d. h. den gesellschaftlich-ökonomischen Kontext, in dem er seine Arbeit ausübt — in dem er lebt.